

Sprawozdanie z międzynarodowej konferencji
„Przemoc wobec ludności żydowskiej
w Europie Środkowo-Wschodniej od średniowiecza
do połowy XX wieku”
Toruń, 21–23 listopada 2012 r.

W dniach 21–23 listopada 2012 r. odbyła się w Toruniu międzynarodowa konferencja naukowa pt. „Przemoc wobec ludności żydowskiej w Europie Środkowo-Wschodniej od średniowiecza do połowy XX wieku”. Jej organizatorami były trzy instytucje: Instytut Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, gdański oddział Instytutu Pamięci Narodowej oraz Instytut Nauk Politycznych Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego. Patronat honorowy nad wydarzeniem objął Prezydent Miasta Torunia.

Zamiarem organizatorów było przede wszystkim zebranie najnowszych ustaleń badawczych dotyczących zagadnienia zawartego w tytule konferencji, ze szczególnym uwzględnieniem ziem niemieckich i polskich. Problem antysemityzmu pozostaje wciąż niezwykle żywotny w badaniach historyków, co sprawia, że konieczne jest tworzenie platform wymiany myśli. Program obrad obejmował dziewiętnaście referatów, z czego ostatecznie wygłoszonych zostało siedemnaście. Wśród prelegentów znajdowali się badacze z Austrii, Niemiec i Polski. Z racji szerokiego zakresu chronologicznego, jaki obejmowała tematyka konferencji, referaty zostały pogrupowane w sekcje zgodne z kolejnymi epokami, przy czym w przypadku XX w. wyróżniono okres międzywojenny oraz II wojnę światową.

Otwarcie konferencji nastąpiło w Hotelu Uniwersyteckim. Goście zostali powitani krótkim przemówieniem zastępcy prezydenta miasta, Ludwika Szuby, który wyraził nadzieję na owocne rezultaty spotkania. Referat wprowadzający, „Wpływ antysemitycznych stereotypów na mechanizmy pogromowe ludności żydowskiej od średniowiecza do współczesności”, wygłosił Dyrektor Instytutu Historii i Archiwistyki UMK prof. Jacek Wijaczka. Podczas swojego wystąpienia dokonał przeglądu ważniejszych stereotypów żydowskich występujących na przestrzeni dziejów, dzieląc je na sześć podstawowych: Żyd–bogobójca, Żyd–profanator hostii, Żyd–morderca chrześcijańskich dzieci, Żyd–zdradca kraju, Żyd–komunista oraz Żyd–wróg chrześcijaństwa. Obrady zaszczylicili swoją obecnością m.in. prezes Polskiego Towarzystwa Historycznego prof. Krzysztof Mikulski oraz profesorowie-seniorowie toruńskiego Uniwersytetu: Janusz Małłek i Kazimierz Wajda. Na sali obecnych było także wielu pracowników oraz studentów tutejszego ośrodka akademickiego.

Podczas pierwszego dnia obrad odbył się panel dotyczący zagadnień średniowiecznych. Rozpoczęła go Hanna Zaremska (Warszawa). W swoim referacie – „Historyk wobec przemocy. Badania nad tumultami antyżydowskimi w średniowieczu” – omówiła zagadnienia wystąpień antyżydowskich w ujęciu geograficznym, wskazując przede wszystkim na mniejsze nasilenie przemocy na obszarach zamieszkiwanych przez diasporę aszkenazyjską w stosunku do ziem niemieckich. Miały na to wskazywać nieliczne występujące na tym terenie oskarżenia o mordy rytualne oraz profanację hostii, a także brak ekspulsji. Referująca zwróciła także uwagę na specyficzne warunki występujące wówczas w Polsce, dowodząc, że Żydzi stawali się ofiarami ataków jedynie w przypadku „wymierzania społecznej sprawiedliwości”. Późniejsze przemiany wpisała w proces długiego trwania, uwarunkowany zmianami w życiu politycznym i ekonomicznym, wynikający z nasilenia kolektywnych uprzedzeń.

Nakreśleniem całościowego obrazu przejawów niechęci do Żydów w średniowieczu zajął się Markus J. Wenninger (Klagenfurt). W referacie „Przemoc wobec Żydów w średniowieczu w Europie Środkowo-Wschodniej” wskazał, że nie można rozpatrywać antysemityzmu jedynie przez pryzmat pogromów, ale także przez wszelkie inne jego przejawy – w tym chociażby regulacje prawne, czy negatywnie nacechowane wizerunki

Żydów w sztuce. Na poparcie swojej tezy referent przytoczył i omówił wystąpienia antyżydowskie związane z krucjatami oraz postanowienia soboru laterańskiego z 1215 r., wskazał także na stygmatyzację Żyda poprzez narzucenie mu specjalnego ubioru i, przede wszystkim, niekorzystne przedstawianie jego sylwetki w sztuce, co mogło dawać negatywny efekt propagandowy w społeczeństwie chrześcijańskim. Omówiony został także proces powstawania gett oraz genezy oskarżeń o mordy rytualne i profanacje hostii. Swoistym dopełnieniem wystąpienia Wenningera był ostatni referat w tej sekcji, „Retoryka tolerancji i przemocy wobec Żydów na podstawie łacińskiego oratorstwa na dawnym Śląsku”, wygłoszony przez Beatę Gaj (Opole). Referentka skupiła się przede wszystkim na szczegółowej analizie językowej traktatu Jana Kapistrana skierowanego przeciwko Żydom, wskazując na jego wysoki poziom retoryczny. Ponadto, funkcjonowanie samego tekstu wpisała w falę rozruchów wrocławskich z 1453 r., przesuwając jednocześnie ich datę na maj tego roku.

Kolejny dzień obrad rozpoczęto sekcją nowożytną. Referat „Fala napaści na Miasto Żydowskie pod Lublinem w latach 1634–1635 jako przejaw siłowego rozwiązania długotrwałego konfliktu” wygłosiła Hanna Węgrzynek (Warszawa). Badaczka skoncentrowała się na szczegółowym przedstawieniu przebiegu rozruchów antyżydowskich w Lublinie, wskazując przy tym jednocześnie na złożone przyczyny wystąpień – konflikt Żydów z franciszkanami dotyczący cmentarza żydowskiego, oskarżenia Żydów o niepłacenie podatków i narastające w związku z nimi wzajemne animozje. Referentka wskazała także na próby legalnego zażegnania sporu, co miało świadczyć przede wszystkim o pierwotnie ekonomicznym podłożu konfliktu, w którym eskalacja przemocy była próbą „wymuszenia sprawiedliwości”.

Friedrich Battenberg (Darmstadt) w referacie „Przemoc wobec Żydów w Europie Środkowo-Wschodniej we wczesnej nowożytności” badaniu poddał z kolei cały obszar Rzeczypospolitej wraz z Litwą w połowie XVII w., wskazując na szczególne znaczenie „ideologii krwi”. Referent wyróżnił szczególne warunki panujące na omawianych ziemiach, m.in. wzmożoną agitację kościelną, przedstawiającą Żydów jako konkurencję, a także szerokie wykorzystanie przez Kościół ludowych wyobrażeń magicznych. Wysznuł też tezę o powiązaniach owej agitacji z procesami o czary. Battenberg

podkreślił także, że oskarżenia Żydów o mordy rytualne oraz profanację były wynikiem silnie zakorzenionych wierzeń, jednakże w przypadku sfer światłych w grę wchodziło przede wszystkim podłoże ekonomiczne. Dobrym uzupełnieniem dwóch wcześniejszych wystąpień okazał się referat kończący obrady w tej sekcji, w którym autor odniósł podjęte zagadnienia do wybranych tendencji obecnych we wczesnonowożytnej Europie. Igor Kąkolewski (Olsztyn) w referacie „Koncepcja tolerancji w epoce wczesnonowożytnej” skupił się na analizie chrześcijańskich koncepcji teoretycznych dotyczących Żydów znanych na terenie Rzeczypospolitej w okresie od XVI do połowy XVII w. i ich zestawieniu z tendencjami występującymi w Rzeszy. Funkcjonowanie Żydów w społeczeństwie europejskim referent ujął w ramy tolerancji reglamentowanej, wskazując na konkretne przypadki jej występowania – uprzywilejowanie Żydów ze względów gospodarczych przez władców, wykorzystanie judaizmu jako przeciwwagi dla zwalczania innych wyznań chrześcijańskich, czy wykluczenie Żydów w zasady równości religijnej.

Obrady sekcji dotyczącej XIX w. rozpoczęły się wystąpieniem Wojciecha Saletry („Przyczyny i przebieg ekscesów antyżydowskich w Warszawie w grudniu 1881 roku”), które wywołało niezwykle ożywioną dyskusję. W referacie postawiono pod znakiem zapytania dotychczasowe ustalenia w podanym temacie, stawiając tezę o możliwej inspiracji wydarzeń działaniami władz carskich. Referent podkreślał przy tym znikomą ilość źródeł, na których opierają się powszechnie uznane tezy, oraz wskazywał na szereg nieścisłości, które pojawiają się przy analizie tych źródeł. Zagadnień prezentowanych w referacie Wojciecha Saletry (Kielce) dotknęło pośrednio kolejne wystąpienie – „Polskie partie i nurty polityczne w Królestwie Polskim przełomu XIX i XX w. wobec zjawiska pogromów Żydów”. Ilona Zaleska (Toruń) w swym referacie dokonała przeglądu stanowisk poszczególnych ugrupowań, analizując m.in. pisma oficjalne, prasę oraz druki ulotne. W referacie szczególną uwagę poświęcono endecji, wskazując, że na przełomie wieków nie można znaleźć z jej pismach bezpośrednich sformułowań antysemickich, co po części zburzyło stereotypowy obraz narodowców.

W referacie „Od przemocy międzystanowej do przemocy o podłożu narodowym: niepokoje, rozruchy i pogromy wobec ludności żydowskiej

w Galicji Habsburgów 1846–1920” Tim Buchen (Frankfurt nad Odrą) skupił się z kolei na przemianach, jakie zachodziły w świadomości społecznej na linii chrześcijanin–Żyd wraz z modernizacją społeczno-prawną i ekonomiczną społeczeństw. Wykazywał, że wraz z zyskaniem większej świadomości przez chłopów coraz silniej oddziaływały na nich aspekty ekonomiczne, co szczególnie można zaobserwować w latach po przyznaniu Żydom prawa do zakupu ziemi uprawnej, kiedy widoczny był wzrost tendencji antyżydowskich. Klaus Richter (Birmingham) skoncentrował się z kolei na analizie zagadnień dotyczących Litwy. W referacie „Antyżydowska przemoc w przestrzeni wiejskiej na przykładzie Litwy w latach 1881–1919” obalił mit tego państwa jako oazy spokoju dla Żydów, wskazując na dwie fale wzmożonych aktów przemocy – okres po zamachu na cara oraz I wojnę światową. Wyszczególnił m.in. zmianę stosunku inteligencji litewskiej do Żydów, która po pierwszej fali antysemityzmu postawiła na potrzebę współpracy oraz niezmiennosć stanowiska chłopstwa i wspólnot małomiasteczkowych, u których niechęć do Żydów była związana z rywalizacją ekonomiczną oraz nieznaną im grupą – Żydzi z reguły zajmowali kamienice przy rynku, co izolowało ich od reszty społeczeństwa. Referent przedstawił także proces pogłębiania się antagonizmów podczas I wojny światowej, wskazując na częste wówczas czynienie Żydów „kozłami ofiarnymi”.

Ostatni dzień konferencji rozpoczął Werner Bergmann (Berlin) referatem „Antyżydowska przemoc w Niemczech w okresie międzywojennym”. Z oczywistych powodów w wystąpieniu można było zauważyć wyraźny podział na dwa okresy, tj. czasy Republiki Weimarskiej i III Rzeszy. W pierwszym przypadku referent powołał się na najnowsze badania, wskazujące, że po I wojnie światowej na terenie Niemiec nastąpiła brutalizacja życia, której szczególnie doświadczali Żydzi niejednokrotnie oskarżani o wszelkie klęski wojenne oraz problemy gospodarczo-ekonomiczne występujące po jej zakończeniu. Referent skupił się na dokładnym opisie organizacji o profilu antyżydowskim oraz przedstawieniu sposobu ich działania. Przedstawił także proces obojętnienia władz oraz aparatu bezpieczeństwa na kolejne akcje antyżydowskie i rozwój ideologii nazistowskiej w zakresie omawianego zagadnienia. W drugiej części wystąpienia referent zajął się przede wszystkim ustaleniem przyczyn postępującej brutalizacji i wskazał, że eskalacja przemocy miała, jeszcze w tym okresie, doprowadzić jedynie do

wyjazdu wszystkich Żydów z kraju oraz zerwania z nimi kontaktów przez chrześcijan. Podkreślił ponadto, że wystąpienia przeciwko Żydom nie były wyłącznie regulowane odgórnie, ale często były przedsięwzięciami samych obywateli.

Niewielki wycinek z niemieckiego antysemityzmu, a mianowicie *Polenaktion*, przedstawił podczas swojego wystąpienia Przemysław Różański (Bydgoszcz). Dokładna analiza przyczyn oraz przebiegu akcji wydalenia Żydów posiadających polskie obywatelstwo z terenu III Rzeszy w latach 1938–1939 została dodatkowo zestawiona ze stanowiskiem Stanów Zjednoczonych. Referent zwrócił także uwagę na walkę dyplomatyczną między dwoma państwami (Polacy odmawiali przyjęcia Żydów, m.in. odbierając im obywatelstwo), której efektem była zawarta na początku 1939 r. umowa, pozwalająca wydalonym na krótkotrwały powrót do miejsc zamieszkania w celu uregulowania spraw majątkowych.

Na kwestii polskiego antysemityzmu okresu międzywojnia skupił się z kolei Patryk Pleskot (Warszawa). W referacie „Casus przemocy medialnej. Prasa narodowa wobec wyborów parlamentarnych i prezydenckich w 1922 roku” dokonał analizy oddźwięku i skutków nagonki prasowej z okresu wyborczego wspomnianego roku. Wychodząc od artykułu Strońskiego, referent przytoczył ówczesne stanowisko prasy narodowej, wskazując na występującą polaryzację afektywną, i zestawił je z narastającą falą nienawiści oraz braku tolerancji.

Ostatni referat wygłoszony w tej sekcji – „Przemoc antyżydowska w czasie wojny polsko-sowieckiej 1919–1921” – wygłosiła Eva Reder (Wiedeń). Badaczka zaprezentowała stanowisko, że pogromy, które miały miejsce w trakcie wymienionej wojny, były inicjowane przede wszystkim przez żołnierzy, a także, przy pomocy ludności cywilnej, przez nich przeprowadzane. Wzmoczenie niechęci do Żydów miało być z kolei wynikiem stereotypu Żyda-bolszewika. Społeczność żydowską uznawano w tym czasie za współpracownika wroga, wobec czego pogromy miały być wymierzone nie tyle przeciwko grupie religijnej, ile przeciw grupie wrogów narodowych. Teza została zobrazowana na szeregiem przykładów.

Konferencję zakończył panel dotyczący II wojny światowej, podczas którego referaty wygłosili Jacek A. Młynarczyk (Toruń) oraz Grzegorz Berendt (Gdańsk). Pierwszy z nich w referacie „Formy przemocy wo-

bec ludności żydowskiej w Europie Środkowo-Wschodniej pod okupacją niemiecką” wskazał na początkowo chaotyczną politykę okupanta wobec Żydów, wynikającą z braku spójnych wytycznych. Powodowało to często spontaniczne akcje podejmowane przez samych żołnierzy czy policjantów, odznaczające się wymyślnymi formami oraz dużą dawką przemocy, motywowane nierzadko względami materialnymi. Referent zwrócił uwagę, że wprowadzenie odpowiednich regulacji doprowadziło do tzw. dystrybucji przemocy oraz stworzenia jej infrastruktury (nie doprowadziło jednak do stworzenia pełnej iluzji praworządności, ze względu na częste łamanie przepisów), co jeszcze pogłębiło się po wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej. Podczas wystąpienia przedstawiono klasyfikację stosowanych przez okupanta form przemocy, podkreślono także, że udział ludności nie-niemieckiej w aktach przemocy często był wymuszony.

Ostatni referat konferencji – „Ludność nieżydowska wobec Holokaustu na terenie okupowanej Polski” – wygłosił Grzegorz Berendt. Po omówieniu postaw, które przyjmowała nieżydowska ludność polska, skonkludował, że należy całkowicie odrzucić wobec niej stosowanie kategorii odpowiedzialności zbiorowej. Pewne kategoryzacje można bowiem tworzyć jedynie w stosunku do niewielkich zbiorowości i przyjęcie określonej postawy przez jedną z takich grup nie powinno prowadzić do przenoszenia jej stanowiska na ogół społeczeństwa.

Trzydniowa konferencja pozwoliła badaczom na zaprezentowanie własnych stanowisk oraz stała się impulsem do intensywnej wymiany myśli. Ważny był też aktywny udział w dyskusjach słuchaczy, którzy niejednokrotnie sami wiele wnosili do treści wystąpień. Także szeroki zakres chronologiczny, jaki objęła konferencja, okazał się jej atutem. Dzięki temu uczestnicy konferencji mogli zaprezentować właściwie pełen obraz antysemityzmu europejskiego, co umożliwiło poszukiwanie powiązań między zagadnieniami pozornie oddalonymi pod względem specyfiki epoki.

Sandra Tomczak (Toruń)